

УДК 821.161.2.09(06)

ББК 83.3(4Укр)я5

К 75

Михайло Коцюбинський і український модернізм ХХ століття. Збірник наукових праць. – Випуск 4 / Ред. колегія: І. Руснак (голов. ред.), О. Баган (заступ. голов. ред.), М. Васьків та ін. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2015. – 420 с. (Серія «ХХ століття: від модерності до традиції»).

Зміст збірника склали матеріали наукової конференції «Михайло Коцюбинський і український модернізм ХХ століття», яка відбулася 16–17 жовтня 2014 р. у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського. Основна мета досліджень, що ввійшли до збірника, – сучасна інтерпретація творчості письменника-класика; осмислення проблем модернізму в українській літературі, його філософських і літературно-естетичних джерел, типологічних рис і художньої природи; аналіз поетикальних особливостей модерністських творів тощо.

Видання адресоване літературознавцям і критикам, студентам-гуманітаріям, широкому колу шанувальників української літератури.

ISBN 978-966-2337-83-9

Редакційна колегія

Руснак І.Є. (головний редактор), доктор філологічних наук, професор;

Баган О.Р. (заступник гол. редактора), кандидат філологічних наук, доцент;

Васьків М.С., доктор філологічних наук, професор;

Гуляк А.Б., доктор філологічних наук, професор;

Іванишин П.В., доктор філологічних наук, професор;

Комариця М.М., доктор філологічних наук, професор;

Набитович І.Й., доктор філологічних наук, професор;

Поліщук Я.О., доктор філологічних наук, професор;

Поляруш Н.С., кандидат філологічних наук, доцент.

Матеріали опубліковано в редакції авторів

Друкується за рішенням Вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 6 від 422 ервня 2015 року).

© Вінницький державний педагогічний
університет ім. М. Коцюбинського, 2015
© ТОВ фірма «Планер», 2015

Література

1. Коцюбинський М. Твори: у 7 т. [Текст] / М. Коцюбинський. – К.: Наук. думка, 1975.

2. Я так поріднився з тобою. Михайло Коцюбинський: листи до дружини [Текст] / упоряд.: О. Єрмоленко та ін. – К.: Ярославів Вал, 2007. – 392 с.

Пустовіт Валерія Юріївна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та літератури Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

РУСНАК

Ірина

«ПОДАРУНОК НА ІМЕНІНИ» МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО ЯК ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНЕ ТЛО ОПОВІДАННЯ «ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ» УЛАСА САМЧУКА

Інтертекстуальність – одна з характерних особливостей творчості Уласа Самчука. Його епічні полотна насичені явними і прихованими цитатами, ремінісценціями, алюзіями на чужі тексти. Письменник був майстром літературного діалогу з попередниками: теми, проблеми, персонажі, ситуації і конфлікти не просто співвідносяться з літературою минулого, а знаходяться в постійному діалозі із нею, в переосмисленні відомих рішень у контексті нової епохи. Переплавивши художні тексти авторів-попередників через власні світовідчуття і світобачення, художньо-естетичний і соціальний досвід, У. Самчук зафіксував свої враження від класики в документальних книгах «На білому коні» (1972), «На коні вороному» (1974) і численних статтях і виступах: «Велика література» (1945), «Вплив письменника на формування суспільства» (б.д.), «До проблеми нашої прози» (б.д.), «Доповіді про завдання літератури» (б.д.), «Про Івана Франка» (б.д.), «Про прозу взагалі і прозу зокрема» (б.д.) тощо.

Цілком природним видається звернення У. Самчука до творчості Тараса Шевченка, Василя Стефаника й інших українських письменників, у тому числі і до спадщини Михайла Коцюбинського як до одного з найбільш значущих культурних претекстів, що продиктовано універсальністю і синкретичністю його творів. Творча спадщина українського класика завжди була продуктивною основою тем, образів, сюжетів, мотивів для митців пізніших поколінь, вона являла со-

бою (та й до сьогодні є такою) постійне джерело інтертексту. Цей феномен не потребує особливих пояснень, адже М. Коцюбинський – одна з ключових фігур вітчизняної культури межі ХІХ–ХХ століть, внесок котрої в українську літературу важко переоцінити. Він належить до когорти митців з потужним струменем «інтертекстуального випромінювання» (Н. Фатєєва).

Найбільш яскравим зразком переосмислення творчості М. Коцюбинського в малій прозі У. Самчука стала оригінальна рецепція оповідання «Подарунок на іменини» (1912). Самчуків твір «День народження» (1935) на змістовому і формальному рівнях містить прямі відсилання до тексту капрійського циклу класика, наочно демонструє діалогічну природу Самчукової художньої творчості. Мета цієї статті – дослідити інтертекстуальний вплив «Подарунка на іменини» М. Коцюбинського на Самчукові авторські інтенції в оповіданні «День народження»; встановити образні зв'язки, взаємодію тем, сюжетів і мотивів двох творів, простежити особливості поетики.

Назва є першим словом, яке втягує читача в процес інтерпретації художнього твору. «День народження» – майже не прихована алюзія на заголовок відомого реципієнтові зі шкільних часів оповідання М. Коцюбинського. Відразу У. Самчук налаштовує читача на особливий спосіб розуміння свого твору, тобто на прочитання цього твору крізь призму літературної традиції, на продуктивний діалог читача із цією традицією.

Словосполучення «день народження», що є синонімом до слова «іменини», сигналізує, що письменник вдався до алюзивного зв'язку свідомо, адже натяк на добре відомий літературний факт прозаїк зробив «етикеткою» всього твору. Уже з першого контакту з твором читач втягується в подію інтерпретації як її активний учасник – назва провокує його, змушує актуалізувати механізми культурної пам'яті. І тільки знайомство із цілим текстом дозволить реципієнтові скорегувати намічені назвою початкові уявлення про цей текст. Отже, наявність між двома творами діалогічних зв'язків спостерігаємо вже на рівні заголовків, внаслідок чого читач вибудовує власний горизонт сподівань, очікуючи побачити в Самчуковому оповіданні певні аналогії та паралелі до твору М. Коцюбинського.

Винесення в заголовок однієї з форм інтертекстуальності сприяє маркуванню авторського наміру: розповісти про подію, близьку до описаної митцем-класиком, вказати на глибинні зв'язки свого

тексту з попередником. Водночас назва твору позначила тимчасову дистанцію між оповіданнями: заголовок Самчукового оповідання лишень опосередковано відсилає до прототексту і не повторює його назву дослівно, демонструючи натяк на креативну рецепцію класичного твору.

Інтертекстуальний діалог текстів У. Самчука з М. Коцюбинським відбувається передовсім на рівні зближення, що зафіксовано не тільки назвами, а й змістом, архітектонікою, образною системою тощо. Значна схожість між творами виявляється на сюжетному рівні. В основі сюжету обох оповідань лежить історія, пов'язана з днем народження, в одному випадку, одинадцятирічного Дорі, в іншому – дванадцятирічного Олега. Обидва герої отримують в день своїх іменин подарунки, що глибоко карбується в їхній свідомості. Концептуальний зв'язок оповідань простежується у виборі об'єктів зображення (хлопчики-підлітки) і в схожості конфліктів: отримавши подарунок на іменини, і один, і інший персонажі переживають глибоке потрясіння.

Символічне значення події, акцентоване назвами творів, і в одному, і в іншому випадках переносить все, що відбувається протягом дня, в якусь іншу площину, що сприяє двоякому сприйняттю іменин (дня народження): 1) подія як свято, коли іменинник перебуває в стані трепетного очікування чуда – подарунка, що якоюсь мірою асоціюється із чимось незвичайним, небуденним; 2) подія іменин (дня народження) як особливий акт ініціації, коли хлопчики переступають важливу в своєму житті межу-поріг, що породжує душевну метаморфозу, позначену незворотніми змінами їхнього внутрішнього ладу.

Важливу роль у сюжетно-композиційній структурі обох оповідань відіграє «передсвяточе» пограниччя між щоденними буднями і «святочним» етапом у житті персонажів. У М. Коцюбинського це досить розлога (займає мало не половину текстової площі оповідання) розповідь про вечір, проведений батьком Дорі – Карпом Петровичем Зайчиком – у родинному колі. Її можна поділити на кілька виразних епізодів: повернення околodочного надзирателя зі служби додому; вечерея; розмова із сином про його гімназійні справи і розв'язування «ідіотської» задачі; діалог з дружиною, темою якого є подарунок на іменини Дорі й облаштування завтрашнього синового «свята». Кожен із цих епізодів несе виразне смислове навантаження, оскільки у системі персонажів на перший план письменник висуває Карпа Петровича

і його дружину Сусанну. Доря перебуває ніби на задньому плані зображеної картини, хоча письменник акцентує увагу на зовнішньому вигляді хлопчика («Доря став на порозі, сірий й незграбний у своїх довгих, аж до підлоги, гімназичних штанах, а батько дивився на його ноги, негнучкі й грубі, як в слоненяти» [2, с. 240]) і на історії про бійку Дорі з віце-губернаторським сином. Митця більше цікавила поведінка у «передсвяточний» вечір Карпа Петровича Зайчика і його дружини Сусанни, котрих через низку деталей зображено недалекими людьми, звичайними обивателями-пристосуванцями з дещо заплямованим минулим (дружина працювала свого часу в будинку розпусти; місце надзирателя Зайчик отримав через проведену дружиною ніч із поліцейським тощо). Будучи тонким психологом, письменник через розлогі художні деталі (грубе поводження Карпа Петровича з дружиною, його карикатурне плазування з бляшаним пароходиком на помості, почварний вигляд Сусанни – зіпсовані зуби, на дві третини чуже волосся тощо) сприяє негативній реценції персонажів. Словом, як спостеріг свого часу С. Єфремов, «всюди гидка, дрібненька буденщина або нища бридота втискається до величних моментів, чергується з ними, стає поруч і труїть своїм духом огидним, вносить розклад гнилизни та цвілі» [1, с. 156].

Здавалося б, очікування синових іменин мало бути радісним, піднесеним, однак настроєвий малюнок твору постійно міняється, темні фарби згущуються, кожна з деталей поглиблює гнітючість і безрадісність домашньої обстановки подружжя, насторожує і викликає якийсь неспокій, сум'яття і занепокоєння. Сподівання самого іменинника накладаються на недавній досвід, але окремі деталі пейзажу, що виринає в дитячій уяві, забарвлюють несміливу надію передчуттям чогось тоскно-тривожного і безповоротного: «Поїдуть? Куди? На рибу, може? Тиха річка і босі ноги, якими можна бродить по пісочку... Вудлище – луком і сріблясте мигіння рибки на волосіні. «Бовть!» – сказала вода, ковтнувши камінчик... А може, поїдуть кудись далеко-далеко... у невідомий город. Будуть їхати, їхати, їхати... Дерев будуть кружитись і тікати назад... Ниви самі підстеляться коням під ноги. Мухи обсядуть блискучі кінські зади, а над головою пицатиме пташка...» [2, с. 247].

Важливу композиційну роль в оповіданні М. Коцюбинського відіграє постійно повторювана художня деталь – гудзики на шинелі Дорі. Вона вказує на рух, динамічну зміну емоційної палітри обста-

новки, фіксує перепади настрою й емоцій персонажів. Портрет Дорі по дорозі додому після страти жінки, котра кинула бомбу в губернатора, вичерпувався двома подробицями: «На новенькій гімназичній шинелі проти коліна зеленіла *трав'яна пляма*, а один *гудзик жалібно висів на чорній нитці*» (курсив мій. – Авторка) [2, с. 254]. Шумові ефекти увиразнюють глибокий підтекст зображуваної картини. Так, на початку оповідання писк маленької пташки символізує безтурботне, радісне дитинство, чистоту і наївність головного героя. У фінальній сцені він стає ознакою душевного потрясіння, пережитого героєм-підлітком. Очікування чогось особливо приємного (подарунка на іменини) обертається для Дорі катастрофою його уявлень про батькову роботу, доброго вихователя Якима, цінність людського життя.

Порівнюючи оповідання У. Самчука з класичним претекстом, легко помітити низку відмінностей; тут сцени «передсвятчного» пограниччя вибудовуються за іншою логікою. Про батьків Олега відомо, що це інтелігенти, котрі виховують сина як духовну особистість, у героїко-патріотичному дусі. Відтак хлопчик росте допитливим, охоче читає книжки, навіть має чудову бібліотеку про життя відомих летунів, адже «найбільшою його мрією було зробити якийсь винахід або стати світової слави летуном» [3, с. 2]. Читання книг про пригоди мужніх пілотів породило прагнення «відчути себе високо-високо – деś там, де шугають лиш вільні птахи та хмари» [3, с. 2]. Цьогоріч, коли йому виповнюється дванадцять, «Олег із гордістю заявив, що він вже не малий, що його вже не цікавлять більше дитячі забавки і що цього літа він уже напевно поїде до пластового табору» [3, с. 2].

«Передсвятчне» пограниччя в У. Самчука розгортається в опис Дня летуна, організованого міським товариством у парку. Ця подія стала особливою в житті хлопчика, посилила заповітне бажання. Оповідач уважно стежить за маленькою людиною в натовпі, фіксує її психологічний стан і весь спектр емоцій: «Олег невідступно з самого ранку чапів там, не спускаючи до своєї пильної уваги ні одного цікавого менту» [3, с. 2]; «Він вперто протискався через натовп, щоби бути найближче до літака. З напруженням чекав того часу, коли він нарешті летітиме» [3, с. 2]; «На своєму життю Олег ще не переживав більшого захоплення, як того дня» [3, с. 2]. Найтонші, найінтимніші порухи душі дванадцятирічного підлітка передає картина сну: «Йому не раз снилося, що й він летить, високо здіймається над

містом, горами, підноситься до стрімгових хмар, де безконечний простір і недсяжна височінь. Йому було тоді так радісно, що він скрикував і прокидався. Яка шкода, що то лиш був сон!» [3, с. 3]. Використана У. Самчуком форма сну-реалізації свідомих і підсвідомих бажань персонажа допомагає зрозуміти суб'єктивні переживання хлопчика, пов'язані з його твердими намірами стати летуном.

День народження перетворився на яскраву святкову феєрію в житті Олега, і не тому, що були гості, вітання і дарунки. У цей день він пережив особливу подію – батьки подарували синові похід на «летунський фільм». Виникає враження, що все складається щасливо. Мотив подарунка на іменини виступає основою сюжетно-композиційної структури оповідання.

Варто відзначити, що вперше в творчості У. Самчука натрапляємо на специфічний діалог майстра з кінематографією. Епізод, де описано все, що бачив Олег на екрані, має кінематографічну логіку організації: «Олег був, мов очарований. Він бачив цілі зграї літаків – безліч, тисячі!.. Зі страшним клекотом вони, мов буревій, налетіли, покружляли над розбурханим морем, хвилі котрого були такі великі, що найбільший літак був для них непомітною трісочкою. Далі вони пролетіли над високими горами. Під ними вкриті снігом скелі й провалля, над ними сліпуче сонце й блакить. Літаки ревуть і хмарою надлітають кидати бомби, і в місті зчиняється жахливий переполох. Величезні, багатоповерхові будови, на які падали бомби, розсипалися на дрібні кусники. Місто починає боронитися. Знизу стріляють із гармат, а по хвилі назустріч літаком вилітає друга така сама зграя і високо в блакиті починається бій. Цокотять скоростріли... Багато літаків вривається і стрімголов падає вниз» [3, с. 3]. Описана сцена містить низку кінематографічних прийомів: монтаж, окремі деталі показано крупним планом, динамічність точки зору і фрагментарність оповіді.

Очевидно, У. Самчукові доводилося переглядати кінохроніки про Першу світову війну, зокрема про бомбардування, які застосовували військово-повітряні сили Німеччини для нищення стратегічно важливих об'єктів господарського або оборонного значення противника. Німецькі багатомоторні бомбардувальники регулярно обстрілювали з повітря населені пункти, морські гавані, заводи Франції, Великобританії та Росії. Власний кінодосвід письменник творчо використав в оповіданні, де описано своєрідний стиль повітряного бою

з активними маневруваннями і стріляниною з ближньої дистанції, що до 30-их років домінував серед інших способів зображення повітряної війни.

Деталізація воєнних реалій, де головну роль відіграють літаки, впливає на емоційно вразливого хлопчика, а портретні деталі засвідчують напруження і душевне потрясіння: «Олег сидів, мов очарований. Кров йому прилинала і біла в скроні. Щоби палали огнем.» [3, с. 3]. Кадри зруйнованих міст потрясли уяву хлопчика і викликали закономірні питання: «То, тату, всі оті літаки, що їх є так багато, для війни роблені? ... А то всі народи мають літаки? ... – А ми?..» [3, с. 3]. Картина хаосу, відображена у воєнній хроніці, стає джерелом знань Олега про те, як влаштований сучасний йому світ і яку роль у ньому відіграє прогрес. Спектр почуттів, викликаних у хлопчика жаскою картиною руйнації, автор передав кількома штрихами: «Йдучи додому, він спочатку навіть не находив слів для розмови» [3, с. 3]. Жакіття, біль і неприйняття війни спонукали Олега задуматися над вразливістю людської цивілізації; відбувається динамічна соціалізація підлітка, котрий обмірковує життя: «Він чув себе ніби ображеним, що йому це все не вільно знати, хоча навколо про це говорять, пишуть, кричать і навіть показують у кінах.

– Дарма, – думав Олег. – Все одно я довідаюся про все. Довідаюся сам.

І по цій думці він став ніби певніший себе. Він відчув, що сьогоднішній день був для нього особливим, дійсно відмінним від решти днів» [3, с. 3]. Осмислення воєнної дійсності, пов'язаної з руйнаціями і смертями, суттєво впливає на уявлення підлітка і його омріяні ідеали.

День народження для кожного з персонажів оповідань М. Коцюбинського й У. Самчука завершується по-різному. Смерть жінки, котра кинула бомбу в губернатора, засвідчила новий етап у житті Дорі, оскільки іменини втратили для нього свою чаруючу приємність, таємничість і радість; чудо не сталося. Хлопчик підсвідомо розуміє, що смерть як щось страшне і брутальне зруйнувала його чудо. Він відчуває жаль до себе і бажання помститися кривдникам: «Чекай, – думав він гірко про батька, – будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, здійму свій пояс, і ніхто не побачить...» Йому стало жалко себе. А може б, краще забити Якима? Прийде Яким до них на кухню і, як звичайно, засне на лаві. Тоді Доря візьме

тихенько ножа, наточить... або ні, краще сокиру – і одрубас Якимові голову по самі плечі» [3, с. 3]. Отже, у героя М. Коцюбинського народження нової свідомості не відбулося.

Герой У. Самчука в день свого дванадцятого дня народження проходить своєрідну ініціацію. Відбувається катарсичне очищення і прозріння, після чого настає розуміння всеохопного трагізму, пов'язаного з війною, яка несе фізичні і моральні страждання, навіває безпросвітну журу, перетворює дійсність на тотальне румовище. Олег робить зрілі висновки й обирає для себе позитивну модель відчуження, мислення і соціальної поведінки: «Це був його направду «день народження» [3, с. 3].

Отже, інтертекстуальність стала одним зі способів побудови неореалістичного художнього тексту У. Самчука. Інтертекстуальність інтенціональна, оскільки спланована автором, усвідомлена ним, що простежується на рівні назви, сюжету, образів, способів побудови окремих епізодів, спорідненості оповідних ліній тощо. Інтертекстуальні елементи актуалізували окремі аспекти тексту-попередника, модифікували і збагачили новими смислами твір У. Самчука. Оповідання «День народження» вкотре потвердило, що включення з творів письменників-класиків збагачують тексти митців пізнішої доби, розширюють їхній смисловий потенціал і провокують появу необмеженої кількості інтерпретацій.

Література

1. Єфремов С. Михайло Коцюбинський / С. Єфремов. – К. – Ляйпціг: Українська накладня, 1922. – 177 с.
2. Коцюбинський М. Подарунок на іменини / М. Коцюбинський // Твори в семи томах. – Т. 3. Оповідання. Повісті (1908–1913). – К.: Наукова думка, 1974. – С. 239–257.
3. Самчук У. День народження / У. Самчук // Український націоналіст. – 1935. – Березень-Квітень. – Ч. 3–4 (10–11). – С. 2–3.

Руснак Ірина Євгеніївна – доктор філологічних наук, професор, проректор з наукової роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.